

Saatesõna

■ 1939. aasta oktoobrikuu algas Tartus üsna talviselt – mina käisin koolis, minu ema Ella Vende tööl Eesti Rahva Muuseumis, kus ta oli kunsti- ja kultuuriloo assistent. Üllatused algasid päeval, mil kooli jõudes selgus, et Eesti Vabariigi ja Saksa riigi vahel oli sõlmitud kokkulepe kohalike baltisakslaste ümberasumiseks kodumaale. Meile, koolipoistele, see eriti olulist mõju ei avaldanud, sest minu mäletamise järgi lahkus Treffneri koolist vaid neli õpetajat.

Jõudnud õhtul koju, ootas ees teine, palju põnevam uudis: nimelt oli tulnud Eesti Rahva Muuseumile Haridusministeeriumi korraldus saata Tallinnasse ministeeriumi käsutusse kunstiteadlasi, kes oleks abiks sakslaste ümberasumise käigus kaasa võetavate väärtesemete ja kunstiväärtuste hindamisel. Minu ema, kes tolal oli 38-aastane ja lõpetanud aasta tagasi Tartu Ülikooli kunstiajaloo eriala, komandeeriti Tallinna. Ema lahkumine mu elukorraldust oluliselt ei mõjutanud, sest viimastel aastatel olin juba harjunud iseseisvalt hakkama saama, kui ema ülikooli õppetöö vaheaegadel Euroopas – Belgias, Saksamaal ja Prantsusmaal – kultuurireisidel käis. Pealegi pidi sakslaste ümberasumine toimuma üsna kiiresti ja polnud põhjust arvata, et meie teed pikemaks ajaks lahku peaksid minema. Kujunes siiski teisiti – sakslaste äraminek venis mitme aasta peale ja ema enam Tartusse tagasi ei jõudnudki.

Lähemalt puutusin ümberasumise protseduuriga kokku järgmise aasta suvel, kui käisin pärast kooli lõpetamist Tallinnas Polütehnilise Instituudi sisseastumiseksamitel ja elasin ema juures Toompuiestee korteris, mille Haridusministeerium oli üürinud mitmesuguste sakslaste poolt maha jäetud varade kokkukogumiseks ja inventariseerimiseks. See oli tõeline kodune antikvariaat – kõik lauad, kapid ja toolid olid täis raamatuid, pilte ja esemeid, mida sakslased polnud pidanud vajalikuks kaasa võtta või mille vedamine oli tundunud neile tarbetu. Mina tegelesin peamiselt raamatute ja muude trükiste kirjanemiselega. Kas nende hulgas ka midagi väärtuslikku oli, ei oska tagantjärele öelda.

Kui Nõukogude Liit oli Balti riigid annekteerinud, moodustati Saksa riigi ja Nõukogude Liidu vahel nn. pariteetkomisjon, kes pidi lahendama vastastikuseid pretensioone ja aruta-

ma varade jaotamise muid küsimusi. Ema dokumentide hulgas on säilinud pariteetkomisjoni Saksa-poolse juhataja kiri Nõukogude Liidu poolsele esimehele prof. Valeskalnsile. Seal on loetelu neist objektidest ja esemetest, mida Saksa riik pidas vajalikuks Nõukogude Liidult kätte saada, sh. kõik see, mida sakslased lugesid baltisaksa pärandiks Eestimaal – Mustpeade organisatsiooni varadest kuni arhiivideni. Üles on loetud kõigi tähtsamate Tallinna kirikute sisustus, altarid, maalid jne. Nõuti ka sakslaste juhtimisel või Saksa kapitalil töötanud ettevõtete dokumentatsiooni ja arhiivide üleandmist.

Vaidlused pariteetkomisjonis lõpetas sõda Saksamaa ja Nõukogude Liidu vahel. Järgnevate okupatsiooniaastate jooksul liikusid varad nii lääne kui ka ida suunas. Õnneks ei jõutud siiski kõike minema viia ja osa kaotatud kultuurivaradest on hiljem ka tagasi saadud.

Valdeko Vende

Lisamärkusi Ella Vende mälestustele

Kunstiajaloolase Ella Vende memuaarid aastatel 1939–1941 toimunud baltisakslaste ümberasustamisest on huviga loetavad tänu faktirikkusele ja konkreetsusele. Värvikad “matkad minevikku” pakuvad mitmekesisist teavet, nende põhjal on võimalik teha ka selliseid järeldusi, mida autor 1975. aastal kirja pannud ei oleks. Eeskätt tekivad paralleelid 1941. ja 1949. aastal toimunud Nõukogude võimude poolt eestlaste küüditamisega, mille ohvrid – eraisikud –, olid tihtipeale niisamuti väärtuslike kunstiteoste omanikud. Kuid lahkuma sunnitud võisid nad kaasa võtta vaid paar kohvrit, nende vallasvara üle arvestust ei peetud, see lihtsalt rekvireeriti ja realiseeriti sageli kaubandusvõrgus. Tegelikult oli ka ca 16 000 Eesti baltisakslasel oma tuleviku suhtes teadmatust, sest Hitleri plaan kasutada “rahvussakslasi” eluruumi hõlvamisel Molotovi–Ribbentropi pakti alusel Saksamaa mõjupiirkonnaks määratud aladel oli rangelt salajane. Kiirelt teostatud baltisakslaste ümberasustamisprotsessis olid asjaosalised vaid etturiteks.

Selles valguses näib baltisakslaste kultuuri-